

MEANING AND DEVELOPMENT OF WORDS IN THE LEXICON "DEVONU LUG'OTIT TURK" IN NORIN DIALECT

Abbosxonova Maxlaroyim Saydullaxon qizi¹

Tashkent State University of the Uzbek language and literature

KEYWORDS

"Devonu lug'otit turk",
polysemy,
synonym,
synonymous series,
homonym,
dominant,
angiz,
tupchik,
shiyda,
artistic,
scientific style

ABSTRACT

The article examines Mahmud Kashgari's Devonu lug'otit turk and the lexicon of the Naryn dialect. The words used in Devon are now found in the speech of the Norse dialect, and when they do, their meanings in Devon are similar or different. Although time has passed, it is once again shown that the words used in the play are still preserved in dialects.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.6609652

This is an open access article under the Attribution 4.0 International(CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master of Tashkent State University of the Uzbek language and literature, Tashkent, UZB

“DEVONU LUG`OTIT TURK” LEKSIKASIDAGI SO`ZLARNING NORIN SHEVASIDAGI MA`NOSI TARAQQIYOTI

KALIT SO`ZLAR:

“Devonu lug`otit turk”,
polisemiya,
sinonim,
sinonimik qator,
omonim,
dominant,
ang`iz,
tupchik,
shiyda,
badiiy,
ilmiy uslub

ANNOTATSIYA

Maqolada Mahmud Koshg`ariyning “Devonu lug`otit turk” asari hamda Norin shevasining leksikasi tadqiq qilingan. “Devon” da qo`llangan so`zlar hozirgi kunda Norin shevasi vakillari nutqida ham uchrashi, uchraganda ham “Devon”dagi ma`nosining o`xshashligi yoki farqliligi ko`rsatilgan. Davrlar o`tgan bo`lsa-da, asarda ishlatilgan so`zlar hanuz shevalarda saqlanib qolganligini yana bir ko`rsatib berilgan.

Tarixiy yozma manbalarga, xususan, Mahmud Koshg`ariyning “Devon”iga bir nazar tashlasak, turkiy xalqlar, o`zbek xalqi ham qadimiy xalqlardan biri ekanligini guvohi bo`lamiz. O`zbek xalqi ko`p asrlik tarixiy hayoti davomida o`z madaniyatining, o`z tilining ijodkori bo`ldi. Shu bois ham o`zbek tili leksikasi o`zining qadimiy va boy tarixiga egadir. U asrlar osha rivojlanib, boyib kelgan. Tilimizdagi juda ko`p so`zlar qadimgi davrlardan buyon qo`llanilib kelgan bo`lsa, ayrimlari nisbatan keyinroq paydo bo`lgan. Davrlar o`tishi bilan mavjud so`zlarning ma`nolarida ham o`zgarishlar yuz berib turgan. Ayniqsa, ular shevalarda o`zgacha bo`lib, ko`p ma`noli, sinonim, omonim, antonim so`zlarning qo`llanilishida ko`rinadi.

O`zaro fikr almashuv jarayonida bir so`zning bir necha ma`noda ishlatilishi yoxud so`z biror ma`nosining kengayishi natijasida ko`p ma`noli so`zlar paydo bo`ladi. Ma`lumki, so`zning anglatgan ma`nolari qanchalik ko`p bo`lsa, til leksikasining ma`noviy maydonlari shu qadar ko`p bo`ladi. O`zbek tili va o`zbek shevalarining lug`at tarkibini tashkil etgan so`zlarning ko`pchiligi ko`p ma`nolidir. Ko`p ma`noga ega bo`lgan so`zlarning ma`nolari ichki tomondan bog`langan bo`ladi. Bu xususiyat ko`p ma`noli so`zning omonimlardan farqlovchi belgisidir. Ko`p ma`nolilik ko`pincha gap ichida namoyon bo`ladi. Aslida har bir so`z ma`lum bir narsa, belgining atamasi sifatida paydo bo`ladi. Keyin u boshqa turdagi narsa, belgilarga beriladi. Ko`p ma`noli so`zlar qaysi yo`l bilan yuzaga kelishidan qat`iy nazar, ularning har birida asosiy boshlang`ich ma`nosi bo`ladi.

Kishilar hayot va tabiatdagi narsa hodisalarga nom qo`yganda, o`sha predmet yoki hodisadagi belgilardan biriga asoslanadi, bir nomni bir predmetdan ikkinchi predmetga ko`chirganda ham, predmet va hodisalardagi o`xshashlikka suyanadi. Shu asosda ma`nolari ko`p shakli bir xil so`zlar (polisemiya) yuzaga keladi. Ko`p ma`noli so`zlar o`zbek shevalarida ham o`zbek adabiy tilidagidek ma`nolarga ega bo`lib, ular yana o`ziga xos so`z boyliklariga ham ega. Shuning uchun ham ko`p ma`noli so`zlar shevalararo ham har xil bo`lishi mumkin. O`zbek adabiy tilidagi ko`p ma`noli so`zlar bilan Norin shevasidagi ko`p ma`noli so`zlarni qiyos qilganimizda ko`plab bunday jarayonlarga duch keldik. “Devonu lug`otit turk”

leksikasidagi soʻzlarning Norin shevasidagi maʼnosi taraqqiyoti boʻlimni bir soʻz tahlili orqali batafsil yoritishga urindik.

Norin shevasi kuzatilganda, shu arealdagina uchrovchi koʻplab soʻzlar va ularning oʻziga xos leksik-semantik xususiyatlari borligi aniqlandi. Shulardan biri “angʻiz” soʻzidir.

Angʻiz soʻzning adabiy tilimizda biror dubleti, sinonimik qatorni tashkil etadigan soʻzlar uchramaydi. Angʻiz oʻzbek tilning izohli lugʻatida oʻz maʼnosida: “ekini oʻrib-yigʻib olingan yer, maydon, koʻchma maʼnoda: ekinning oʻrib olingandan keyin tikkayib qolgan poyasi” tarzida berilib, oʻzbek adabiy tilida bitta koʻchma maʼnoga egaligi taʼkidlangan⁸⁷.

M.Koshgʻariy esa, “aʻniz” soʻzini ekinlari oʻrib olingan yer⁸⁸, “bugʻdoy va boshqa donlar oʻrilib olingach, yerda (sochilib) qolganlari”⁸⁹ deb sharhlaydi. Xorazm shevasida esa, “aʻniz” – “ekilmay qolgan yaroqli yer, ekin olingandan keyin boʻsh qolgan maydon maʼnosida ishlatiladi”.⁹⁰

Shevashunos S.Tulyakov ham “aʻniz” soʻzi adabiy tilda hamda Namangan viloyati qipchoq shevalarida xuddi shu maʼnoda ishlatilishini taʼkidlaydi.⁹¹ Biroq biz S.Tulyakov taʼkidiga boshqacharoq tarzda yondashamiz.

Shevashunos aytib oʻtgan hududlardagi (Namangan viloyati Aysi, Bordimkoʻl, Janjal, Naymancha, Buramatut qishloqlarida) shevalarida (bu jihatlar Norin dialektal arealida ham xuddi olim taʼkidlagan xususiyatlarga ega) “aʻniz” asliga nisbatan koʻchma maʼnoda ildiz, ildizpoya maʼnosida qoʻllanadi: Mäkkä aʻnizi (makkajoʻxori ildizpoyasi), čāqā oʻnizi (chaqaning ildizi) kabi.

Norin shevalari arealidagi hududlarda “anyiz” ning bir necha sinonimlari va sinonimik qatordagi soʻzlarning koʻchma maʼnolarda qoʻllanishi kuzatiladi: ānyis-ši:jdä-tupčik-čokitmäk (angʻiz – shiyda – tupchik - choʻkitmak) soʻzlari shevada sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu hudud aholisi “angʻiz” soʻzini adabiy tildagi maʼnosida qoʻllamaydi, balki oʻsimlik oʻrib olingandan keyin qolgan qismi bilan uning ildizi oraligʻidagi kalta qoldiq poyani “angʻiz” deb ataydilar. Koʻchma maʼnoda ildiz maʼnosida qoʻllaydilar. čāqāmdī ānyizi qāpti (chaqa(yara)mning ildizi qolibdi) kabi.

Shevada yer maydoni maʼnosida qoʻllanmaydi. ši:jdä (shiyda), tupčik (tupchik), čokitmäk (choʻkitmak) soʻzlari Norin shevalarida angʻiz soʻzining sinonimlari hisoblanadi. Poyasi qattiq oʻsimliklar (makkajoʻxori, oq joʻxori, supurgi ekini, kungaboqar, qamish kabi) ildizpoyasiga nisbatan ši:jdä (shiyda), čokitmäk (choʻkitmak) soʻzlari, poyasi yumshoq oʻsimliklar (bugʻdoy, sholi, ajiriq, qoʻgʻa*, beda) kabi ildizpoyalarga nisbatan tupčik (tupchik) soʻzi ishlatiladi: ājāyimyā mäkä ši:jdäsi kirip kätti (oyogʻimga makkajoʻxori ildizpoyasi kirib ketdi), dālāni buydāj tupčiklāridān tāzālādiq (dalani bugʻdoy ildizpoyalaridan tozaladik), qāmišti čokitmägidān jānyisi čiqipti (qamishning ildizpoyasidan yangilari oʻsib chiqib qolibdi) kabi.

Norin shevalarida mavjud ushbu sinonimik qatorning har bir soʻzi alohida koʻchma maʼnolarda qoʻllanadi. ši:jdä, tupčik, čokitmäk – ildiz maʼnosida, čokitmäk šipitki (yaroqsiz holga kelgan supurgi) kabilar metonimiya usulida maʼno koʻchgan.

ši:jdä (shiyda) doni ajratib olingan makkajoʻxori va oq joʻxori soʻtasi; uzumning yangi oʻsib chiqqan shoxi – surhi (uzum ši:jdäsi);

čokitmäk – (baliq ovlanayotganda qarmoq ipini, to`rlarni cho`kishi uchun metaldan tayyorlangan moslama) kabilarda esa omonimlik hosil qiladi.

Bundan tashqari ang`iz so`zini badiiy va ilmiy uslubda faol qo`llanishiga duch keldik. Xalq umumiste`molda qo`llamaydigan ayrim leksik birliklarning badiiyatda qo`llanishi bu so`zning faol muomala jarayoniga olib kirilishiga omil bo`la oladi.

O`zbek millatining sevimli shoiri Azim Suyunning mashhur, san`atkorlarimiz tomonidan qo`shiqqa solib kuylangan quyidagi, ang`iz so`zi qo`llangan “Bu dunyoda har kimning o`z Vatani bor bo`lsin!” mashhur she`ri bor:

Ang`iz o`sgan yerlarda otlar bevaqt o`lmagay,
Yaxshi bo`lsa ayollar erlar yuzi so`lmagay.
Qaysi yurtda chinakam botir bo`lsa yigitlar,
O`shal yurtning ellari yovlarga qul bo`lmagay.
Ot minmagan ot minsa, chopa-chopa o`ldirar,
Bog` ko`rmagan bog` ko`rsa, payhon qilar, so`ldirar.
Hushyor bo`lgil, jon elim, elday saqla elingni,
Yovlaringga yo`l bersang, poymonangni to`ldirar.
Bosh kesilsa, yoronlar, sochga motam tutilmas,
Qon qusilsa, yoronlar, ichga suvdek yutilmas.
Qay bir millat tuprog`in toptar ekan makkor yov,
O`zligin bilganlarning baxti aslo butunmas!
Arg`umog`larga mining, g`olib qilich yor bo`lsin!
Bu dunyoda har kimning o`z Vatani bor bo`lsin!⁹²

Shoir she`rlarining ayrim variantlarida negadir bu so`zning “andiz” variantiga duch keldik. Bundan har bil dialektal hudud o`z shevasiga moslagan holda, uning fonetik jihatdan o`zgargan shakli “andiz” ni qo`llaydi:

ANDIZ O`SGAN YERLARDA...

«Qadimgi Nurato qo`shiqlari» turkumidan
Andiz o`sgan yerlarda otlar bevaqt o`lmagay,
Yaxshi bo`lsa ayollar erlar yuzi so`lmagay.
Qaysi yurtda chinakam botir bo`lsa yigitlar,
O`shal yurtning ellari yovlarga qul bo`lmagay...⁹³

Norin shevasida qo`llanuvchi ang`iz so`zining ilmiy uslublarda quyidagi ma`nolarda ishlatilishi kuzatildi:

“... ilk bor Toshkent viloyatining sug`oriladigan tipik bo`z tuproqlari sharoitida g`o`zaning “Navro`z” va kuzgi bug`doyning «Krasnodarskaya-99», soyaning “Yug-30”, moshning “Durdona” navlari hamda makkajo`xorining “O`zbekiston-306 AMV” duragayini takroriy ekin sifatida parvarishlashda ekish oldidan ang`izga 8-10 sm chuqurlikda ishlov berish hisobiga ildiz-ang`iz qoldiqlaridan mulcha sifatida foydalanilishi va tuproq unumdorligini oshirishi aniqlangan”⁹⁴. Bundan tashqari, “Tuproqning biologik, mikrobiologik, agrokimyoviy, agrofizikaviy va boshqa xususiyatlari ko`p jihatdan gumus miqdoriga bog`liq. Viloyatning bo`z tuproqlarida chirindili qatlam odatda bo`z rangda bo`lib,

biroz qo'ng'ir tus sezilib turadi. Uning qalinligi 15-18 sm bo'lib, gumus miqdori och bo'z tuproqlarda 1-1,5%, oddiy bo'z tuproqlarda 1,5-2,5%, to'q tusli bo'z tuproqlarda 3-4% gacha boradi [42; 4-b.]. Bunday gumus miqdori kam tuproqlarning unumdorligini oshirish maqsadida don va dukkakli ekinlarni almashlab ekish hisobiga uni organik moddalarga boyitish va hosildorligini oshirib borish imkoniyatlarini viloyat sharoitida sinab ko'rilgan. Bu ko'p tajribalarda tasdiqlangan. Misol uchun tuproqning haydov qatlamida soya yetishtirilganda keyin to'plangan azot miqdori 100-250 kg/ga moshdan keyin 50-100 kg/ga ni qolgan ildiz va ang'iz massasi soyadan keyin 35-40 s/ga, bug'doydan keyin 20-30 s/ga, moshdan keyin 18-21 s/ga, makkadan keyin 50-60 s/ga tashkil etgan"⁹⁵.

Yana, jahon axborot-elektron lug'atlarda ang'iz so'zi quyidagi holatlarda izohlangan: ANG'IZ – g'alla va yem-xashak ekinlari o'rib olinganidan keyin dalada qoladigan o'simlik poyasi; g'allasi o'rib olingan dala. Ang'izning organik qoldiqlari tuproqni chirindilar bilan boyitadi. Yerni haydashda haydalma qatlam tuprog'ining fizik xossalarini yaxshilash, kukunlanishi va namning bug'lanishini kamaytirish, begona o'tlar urug'ini chuqur ko'mish zarur. Ba'zi joylarda yer lushchilniklar bilan yuza yumshatiladi, kuzda shudgor qilinadi yoki ekinlar o'rib olinishi bilan ang'iz ekinlari (makkajo'xori, kungaboqar, sudano't, mosh va b.) ekiladi⁹⁶.

Xalqaro "Ruscha-o'zbekcha elektron lug'at"da: Sternya//stern – ang'iz. Ekin o'rib olingan yer. (Paxta sterni – ang'izni haydash, haydab qo'yish, haydab yuborish; o'rilgan joyda qolgan cho'kirtak poyalar) kabi izohi berilgan⁹⁷.

Xullas, shevalarda uchraydigan leksik-semantik mosliklarning asosiy qismida bosh so'z (dominant) aniqlangan, adabiy tilga me'yor sifatida kirib, mustahkam o'rin olgan va ular hozirda faol qo'llanadigan so'zlarga aylangan. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, u yoki bu so'zning adabiy til me'yori bo'lishida faqat tayanch shevalar mezon bo'la olmaydi, chunki adabiy tilning leksik jihatidan rivojida boshqa o'zbek shevalari ham ma'lum darajada ishtirok etadi. Ang'iz kabi so'zlar birgina ma'nosi bilan adabiy tilga kirgan bo'lib, qolgan ma'nolari dialektaldir. Shuning uchun ham shevalarda sinonimlar (ang'iz, shida, cho'kitmak, tupchik) adabiy tilda sinonimi yo'q bo'lgan so'zlarga sinonim sifatida me'yorlashtirish barcha tilshunoslarning yozuvchi va shoirlarning – umuman ziyolilarning vazifasidir.

Biror shevaga xos, lekin boshqa shevalar va adabiy tilda sinonimi, omonimi yo'q so'zlarni adabiy tilga leksik-semantik sinonim, omonim sifatida me'yorlashtirish shubhasiz adabiy tilni boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari.-Toshkent: 1960.
2. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk.- Toshkent: 1960.
3. Tulakov S. Namangan shevasining ayrim leksik xususiyatlari.-Toshkent: Fan. 1966.
4. Umurzoqova U. Namangan viloyati yer va suv resurslaridan foydalanishni ekologik optimallashtirish imkoniyatlari.- Toshkent, 2021.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati,- M.:Rus tili nashriyoti.1981.